

Veta kyrka

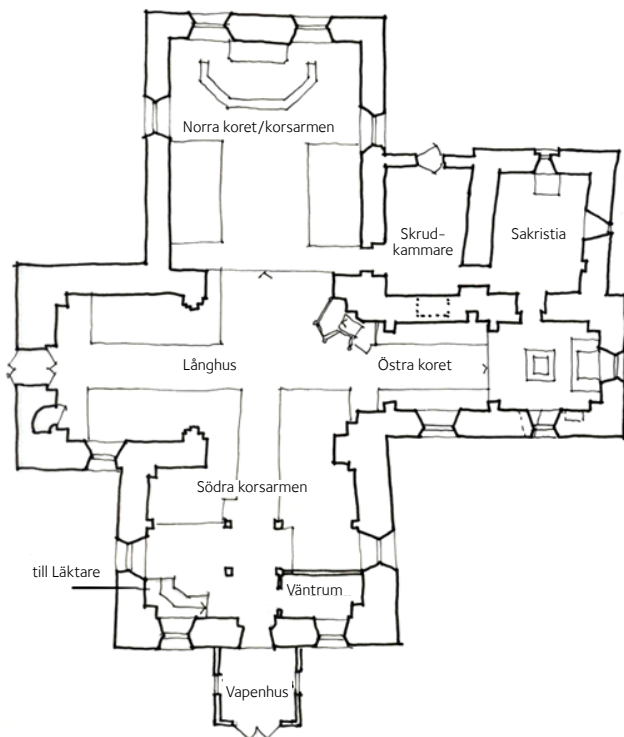

Foto: Anita Löfgren Ek, Fredrik Olofsson och Eva Nyström Tagesson
Tryckt med generöst bidrag från Claes och Greta Lagerfelts stiftelse
Grafisk form & produktion: Pernilla Stridh, Fras och form AB
Tryck: Larsson Offsettryck AB
ISBN: 978-91-7962-188-9

©2023 Linköpings stifts kyrkoberivningskommitté
www.svenskakyrkan.se/linkopingsstift

Veta kyrka

Anita Löfgren Ek

Linköpings stifts kyrkor

Korta vägledningar utgivna av Linköpings stifts kyrkoberskrivningskommitté: Anita Löfgren Ek, Jan Eriksson, Robin Gullbrandsson, Annika Johansson, Gunnar Nordanskog, Mattias Sörensen och Eva Nyström Tagesson

Veta kyrka

Av Anita Löfgren Ek

Veta nämns i handlingar från 1300-talet. En runsten som hittats i kyrkogårdsmuren står idag rest invid kyrkan. Stenens text avslutas med orden "Gud hjälpe själen" och knyter på det sättet samman dagens kyrka med tidigkristen tid.

Kyrkan

Veta kyrka är som en uppslagsbok över kyrkobyggandets historia i Östergötland, där kyrkans delar speglar olika epoker från medeltiden fram till nu. De många förändringarna har inte inneburit omfattande rivningar och ombyggnader, utan de olika faserna är till stor del fortfarande läsbara.

Idag har kyrkan oputsat murverk av olika typer. De äldsta delarna; långhuset och den västra delen av koret är huvudsakligen uppförda av kalksten, medan korets östra del, sakristian och de båda korsarmarna är uppförda i gråsten. I korets utbyggnad markeras hörnen av kalkstenskedjor och kalksten finns även i korgavelns översta del. Taken är täckta med enkupigt tegel. Kyrkan präglas framför allt utvändigt av den stora restaureringen 1913–14. Då slogs fasadputsen ner så att murverket blev synligt, den medel-

Östra koret

tida profilerade sockeln rekonstruerades och fönsteröppningarna med sina nya blyspröjsade fönster i gjutjärnsbågar fick omfattningar av kalksten. Västingången gjordes om och den nuvarande nationalromantiska porten sattes in. Den

spånklädda takryttaren och huven av kalksten tillkom.

Även kyrkorummet är präglad av många epoker. Det medeltida långhuset med det smalare koret i öster täcks av slagna valv

med målningar framför allt från 1400-talet. I korets norra vägg finns en järnklädd dörr in till sakristian. Både dörr och sakristia är troligen från 1400-talet. Korsarmarna i söder och norr är bredare än långhuset och täcks av putsade valv med dekorationsmåleri i nybarock från tidigt 1900-tal. Korsarmarna präglas av stormaktstiden genom ett antal huvudbanér tillhöriga ätterna Gripenwaldt och Wetterstedt, som till stor del har bekostat korsarmarna och skänkt flera inventarier till kyrkan. När norra korsarmen stod klar 1761 blev den kyrkans nya kor försedd med altare, altaruppsats och altarring. I södra korsarmen finns läktare med orgel vars fasad är från 1781. Veta kyrka har genom dessa tillbyggnader egentligen blivit två kompletta kyrkor: ett medeltida kyrkorum med kor i öster och ett kyrkorum från stormaktstiden med kor i norr. I skärningspunkten dominerar predikstolen.

Medeltid

Den äldsta delen av Veta kyrka är uppförd någon gång från slutet av 1100-talet till början av 1200-talet. Den äldsta delen är långhuset, med ett smalare kor i öster. Absiden revs i samband med att koret förlängdes mot öster, troligen under 1300-talet.

Den romanska rundbågefrisen

Runt den medeltida kyrkan fanns en profilerad kalkstenssockel av ovanlig form. Rester av den ursprungliga sockeln syns i dag inne i den tillbyggda sakristian och i skrudkammaren. Utsidans sockel är en rekonstruktion från 1913–14. Eventuellt kommer en del profilerade kalkstenar som är inmurade på olika ställen i korsarmarnas murverk från den medeltida sockeln. Det äldsta, romanska, koret kröns av en rundbågefris som vilar på fyrkantiga konsoler med konkav avslutning, så kallade hålkäl. Stensockeln, rundbågefrisen och en ovanlig målning från 1200-talet i det äldsta koret (se sidan 10) tyder på att Veta kyrka uppfördes av någon betydande person eller personer. Rundbågefriser finns på några andra kyrkor i Östergötland bland annat Hogstad.

Uppe på sakristievinden syns den utvändiga korväggs äldsta ytbehandling där murfogen mellan kalkstenarna har strukits ut över stenarna. Det tyder på att kyrkan ursprungligen varit oputsad. Kyrkans räkenskaper visar dock att den var putsad åtminstone från och med 1600-talet ända fram till början av 1900-talet. På kyrkvinden finns det brandspår och brand kan vara en orsak till att den ursprungliga takstolen inte är bevarad.

I murverket finns en del medeltida öppningar så som högt sittande fönstergluggar. De har i allmänhet omfattningar eller överliggare av kalkstensskivor. På södra korväggen finns en igenmurad liten öppning knappt två meter över marken. Den har tolkats som

Hagioskop

Romansk kalkstenshäll

ett hagioskop – genom den kunde personer som av någon anledning inte fick komma in i kyrkan, till exempel på grund av sjukdom eller straff, ändå se altaret och följa mässan. På samma vägg syns nedre delen av den igenmurade, medeltida, koringången. Den övre delen har ersatts av ett fönster.

Till medeltiden hör även en märklig häll av kalksten, som senare murats in i den södra korsarmen. Troligen rör det sig om en del av ett romanskt gravmonument.

Veta hade troligen ursprungligen ett plant innertak av trä. På vinden finns en öppning som eventuellt

Norra koret, korsarmen

var en dörröppning mellan långhusets och korets vindar. Öppningen är dock omsorgsfullt utförd och putsad, vilket tyder på att den kan ha haft en viktigare funktion än att bara förbinda två vindar.

Kyrkans huvudingång låg sannolikt i söder, i den del av väggen som revs för att ge plats för södra korsarmen. Dörren är bevarad och återigen placerad i söder. Den är svårdaterad, eftersom de dekorativa smidesbeslagen har flyttats över på nytt trä och placerats utan hänsyn till det ursprungliga utseendet. Det kan även röra sig om beslag från fler än en dörr. Denna typ av järnsmide hör främst till andra delen av 1100-talet

eller första delen av 1200-talet och kan mycket väl ha smitts när kyrkans äldsta delar uppfördes.

Korsarmarna

I ett protokoll från domkapitlet i juni 1683 står att kyrkoherde Fallerius i Veta meddelar att överste löjtnant Gripenhwall vill riva Veta kyrka, men att kyrkan först ska besiktigas. Några sockenmän var dock senare emot det hela och "Dhe säga sig skola sätta en knif i dhen, som först gör dagsvärke." Det blev ingen rivning av kyrkan, utan i stället utökades den med en korsarm i söder. Korsarmen stod färdig 1687 och kallas i handlingarna ofta för Nykyrkan.

Orgelläktare, södra korsarmen

Johan Gripenwaldt på Mantorps säteri fick inte som han hade tänkt sig när det gällde att bygga en ny kyrka, men 1689 skänkte han en orgel och orgelläktare till kyrkan. Det är troligen den läktare i kyrkans västra del som enligt senare handlingar revs 1820. Ätten Gripenwaldts gravplats finns under det medeltida koret.

År 1760 byggdes den norra korsarmen, bekostad av Simon Jakob Wennerstedt och hans maka Beata Sabina Rosenholm på Solberga säteri. Ursprungligen var den tänkt i första hand som gravkor till ätten, men uppläts som allmänt kyrkorum på villkor att familjen kunde ha sina

bänkar där. Kyrkans kor flyttades till den nya korsarmen och det medeltida koret gjordes om till sakristia.

Kyrkans räkenskaper för år 1780 är mycket detaljerade, det framgår att man rappade (putsade) kyrkan både in- och utvändigt. Även en kyrkbod och portarna (troligen så kallade stigluckor som ledde in till kyrkogården) rappades. Till detta köpte man in gråkalk, vitkalk, kärl till murning och ställningsspik. Till rödfärgning av taken på kyrkan, boden och portarna gick det åt rödfärg och vitriol.

År 1781 byggdes en orgelläktare i den södra korsarmen och två fönster sattes in under läktaren.

1200-talsmålari, östra koret

Måleri

I Veta kyrka finns dekorationsmålari från minst fyra perioder: omkring år 1200, 1400-, 1500- och 1900-talen. På norra väggen i det ursprungliga koret finns en stor mansgestalt som ser ut att ha hållit något i handen, eller burit upp något. Den latinska texten invid honom: MAGNVS SCRIPSIT ME har tolkats som MAGNUS SKREV (målade) MIG. Frågan är varför bokstaven E står under M? Räckte inte väggytan till redan från början, eller blev det för trångt när valven slogs på 1400-talet? Har någon senare målat till ett nytt E? Målningen har, liksom senare tillkomna kalkmålningar, varit överkalkad och senare framtagen och konserverad. Även på södra väggen finns några troligen samtida

målade bokstäver bevarade och fragment av detta tidiga, romanska, målari finns också på vinden ovan valven.

Valv slogs i kyrkan ungefär 1430–1440 och på valvribborna målades ett geometriskt mönster och treflikiga rankor utmed ribborna. I Veta har långhuset ett kryssvalv i väster och ett stjärnvalv i öster och koret täcks av två kryssvalv. Senare under 1400-talet målades bibliska figurframställningar i rundlar på valvkapporna. Här finns bland annat skapelseberättelsen som avslutas med att Gud vilar och välsignar sitt verk. Över en av valvbågarna finns ett mariamonogram. Det ser närmast nätmönstrat ut och ett likadant monogram finns i bland annat Askeby kyrka öster om Linköping.

Mariamonogram

1400-talsmåleri i valven

År 1588 tillkom några stora figur-
målningar samt stora blommor.
Långhusets norra vägg visar ett
motiv från S:t Göranslegenden.
S:t Görän dräper draken och
över huvudscenen avbildas den
bedjande prinsessan som skulle
ha offerats till draken, kungen i sin
borg och en kyrka. På korets norra
vägg avbildas Simson och lejonet
och nedanför dem är det troligen
en nattvardsscen. Här dateras
målningarna till 1588 och det finns
även två målade bokstäver, kanske
konstnärens initialer.

I samband med att norra kors-
armen uppfördes 1760 över-
kalkades kyrkans måleri men ett
blått draperi målades i anslutning
till predikstolen.

Vid den stora restaureringen
1913–14 framtogs de äldre
målningarna av konservator
Carl R Forsslund. Vissa målningar
blev hårt restaurerade och även
kompletterade, medan andra
målningar enbart togs fram,
rengjordes och blev sparsamt
”förbättrade”. Forsslund utförde
även nytt dekorationsmåleri i
form av gröna draperimålningar
längst ner på väggarna och även
text- och dekormåleri i norra och
södra korsarmarnas tak. Tittar
man noga på draperimålningarnas
överdel kan man se hur olika
personnamn är invävda i mönstret,
bland andra Greta, Elin och Inge-
borg. Enligt traditionen ska det
vara namn på elever vid Lunnevad
folkhögskola.

Renoveringar och ombyggnader på 1800- och 1900-talet

År 1820 genomgick kyrkan en omfattande reparation, då läktaren i kyrkans västra del revs, fönsteröppningarna gjordes större och nya fönster sattes in som gav kyrkan

ett behövt ljus och taket belades med tegel. Tidigare hade taken varit täckta med spån. I den södra korsarmen gjordes ett trätunnvalv. Släkten Gripenwaldts familjegrav fylldes igen. År 1838 byggdes ett vapenhus framför södra ingången

och 1885 revs en kyrkobod, som funnits intill västra kyrkogårdsporten och vars ena vägg utgjorde en del av muren. I samband med detta byggdes ett mindre utrymme mellan kyrkans norra korsarm och sakristian för att bland annat

förvara kistor i. Idag används utrymmet som skrudkammare.

År 1913 ledde hovintendent Gustav Lindgren en stor renovering. En värmekammare installerades i utbyggnaden mellan sakristian och norra korsarmen. I det östra koret inrättades ett dopkapell och ett nytt orgelverk sattes in i orgelhuset. Fönstren i det norra och östra koret fick glasmålningar, och övriga fönster fick nytt konstglas. En del äldre bänkar byggdes om och andra nytillverkades. Nya golv lades in, taket i högkoret (norra korsarmen) putsades och taket i södra korsarmen som tidigare hade varit täckt med brädor fick nu ett putsat valv av tegel.

År 1973 gjordes en ny ombyggnad under ledning av byggnadsingenjör Ture Jangvik. Det nuvarande vapenhuset framför södra ingången byggdes och inne i kyrkan gjordes en inbyggnad under läktarens östra del om till väntrum genom att en trappa revs. En ny trappa byggdes i stället i väster. Några bänkrader framför predikstolen togs bort. Värmekammaren gjordes om till bland annat skrudkammare. Troligen är det också då som man tar upp en dörröppning mellan norra korsarmen och skrudkammaren samt mellan skrudkammaren och sakristian.

Inredning och inventarier

Enligt Carl Fredrik Broocmans beskrivning av Veta socken från 1760 fanns då en altartavla ”ifrån Påwetiden, och föreställer, uti wäl målade och förgyllda Bilder, Frälsaren på korsset med Maria och Johanne och the 4 Evangelister samt andre 2 bilder å ömse sidor.” Det tyder på ett altarskåp från medeltiden och det är troligen det som avses i den odaterade noteringen ”ligger nu i kyrkoboden” samt en anmärkning 1822 att den är såld. Den äldsta bevarade altartavlan är från 1700 och målad i olja direkt på fem plankor. Motivet föreställer Nattvarden.

”Det nya koret” inreddes i norra korsarmen med en altaruppsats 1761. Det är inte känt vem som målat altartavlan som föreställer Kristi uppståndelse. Den grön-marmorade omfattningen med förgyllda detaljer kröns av en uppslagen bok och korset med svepduk. Till altaruppsatsen hör en gråmålad molninformation med två förgyllda änglahuvuden som är fastmonterad i taket. Två skulpterade änglar flankerar altaruppsatsen, som hör till de gåvor Simon Jakob Wennerstedt och hans maka Beata Sabina Rosenholm skänkte till Veta kyrka i samband med att den norra korsarmen uppfördes. Två fönster i det norra koret

har scener och citat från Lukas-evangeliet. De är ritade av Gustav Lindgren och utförda vid firma Neuman & Vogel i Stockholm.

Orgelfasaden är bevarad från den orgel som uppfördes av orgelbyggaren Lars Strömlad 1780–1781. Troligen ersatte den ett så kallat positiv som skänktes till kyrkan 1689 av Johan Gripenwaldt. Även om orgelfasaden i Veta är bevarad har själva orgelverket bytts flera gånger. Det nuvarande orgelverket är byggt av Gustavsson orgelbyggeri AB i Härnösand och blev klart 2018. Piporna som syns i fasaden hör till stämman ”Principal 4 fot” och är bevarade från 1781-års orgel.

År 1658 beslutade sockenstämman att dopfunten skulle flyttas fram i koret. Församlingen köpte en ny dopfunt i kalksten, troligen från Michael Hackes verkstad i Skänninge. På initiativ av ledningen för Linköpings stift flyttades kyrkornas dopplats under andra delen av 1600-talet fram till koret från att tidigare ha funnits längre mot väster. I samband med detta byggdes nya bänkar där dopfunten tidigare stått. I Veta betalades år 1660 arbetslön till snickaren för de nya bänkarna han gjorde. I anslutning till predikstolen står

Skisser till norra korets glasmålningar

en dopfunt från 1988 med fot skulpterad i trä och dopskål i mässing. Foten är utförd av bildkonstnären Eva Spångberg och guldsmed Folke Johansson i Mjölby har gjort dopskålen i form av en snäcka som harmonierar med predikstolens musselornament.

Predikstolen från 1689 bekostades enligt kyrkans räkenskaper till största delen av löjtnanten herr Hindrick Rytter. Predikstolen gjordes om av Ramund Bangelius från Söderköping 1712. Stora musslor kröner korgens fyra fält och i det mittersta fältet avbildas

Kristus hållande i ett klot symboliserande världssalltet och de övriga är dekorerade med skulpterade frukter och blommor. (Se bild på predikstolen på omslagets baksida.)

Till nattvardskärlen hör kalken med medeltida fot, patén från 1880, en oblatask från 1600-talet av bronserad mässing, en oblatask av silver tillverkad av Nils Tornberg i Linköping 1786. Nattvardskalken av förgyllt silver har en sexpass-indelad fot med graverade figurframställningar av S:ta Katarina från Alexandria och S:ta Birgitta. Under foten står initialerna OK

och dessa initialer anges även i en inventarieförteckning från 1783. Det är dock oklart vad de står för. Cuppan (bägaren) förstörades 1778, troligen hos Samuel Presser i Linköping. Det var inte ovanligt att cuppan på nattvardskalkar förstörades flera gånger. Kyrkan har fyra vinkannor; den äldsta, från 1600-talet, är cylindrisk och står på rikt dekorerade kulfötter. Tillsammans med en graverad vapensköld finns inskriptionen JACOB JOHAN VON WULF-FEN HELENA GERDRAT D. ALBEDYLL. Enligt en uppgift i kyrkohandlingarna är den inköpt den 1 juni 1849 från Aspenäs. Det framgår inte om det är Aspenäs i Malexanders socken som avses. Troligen var den ursprungligen en dryckeskanna. 1856 skänkte Anna Liljedorff en tennkanna till Veta kyrka. En päronformad vinkanna i nysilver tillverkades 1861 och locket kröns av ett gjutet lamm med fana. Den yngsta vinkannen har en stram utformning och tillverkades vid Atelier Borgila i Stockholm 1959.

Brudkronan i förgyllt silver köptes 1699 och är tillverkad av Henning Petri i Nyköping. Kronan är bevarad oförändrad och i stort sett lik den i Viby, men är något tyngre. År 1702 beskrivs att den har "12 spiror 6 stora och 6 små och 30 löf".

Kalk med medeltida fot, oblatask från 1786, vinkanna från

Den äldsta ljuskronan är en malmkrona för åtta ljus, daterad 1690 och skänkt av överstelöjtnant Johan Gripenwaldt. En annan malmkrona för 12 ljus donerades 1762 av Jacob Simon Wennerstedt och hans maka Beata Sabina Rosenholm. Det finns även tre ljuskronor från 1900-talet, varav åtminstone två är tillverkade vid Gusums bruk. På väggarna hänger ljusarmar och ljusplåtar från 1600-, 1700- och 1900-talen.

Vinkanna och oblatask från 1600-talet samt tennkanna från 1856

1959 Brudkrona från 1699

Till det nya koret i den norra korsarmen donerade makarna på Solberga även ett rött antependium av sammet med påsydda silverplåtar. Överst sitter två vapensköldar med donatorernas initialer SIW och BSR och nertill årtalet 1761. Sammets-tyget är utbytt och plåtarna har flyttats över från ett äldre antependium. Ett antependium från 1939 är av linne med mönster av hjortar och broderier av silke och guldtråd. Det broderades och skänktes av Gurli

Danckwardt Lillieström, Solberga, och Esta Tottie.

I kyrkan finns tre mässhakar från Licium. Den röda mässhaken från 1930 av sidendamast är mönstrad med små rundlar. Mönstret heter Rundlar och är komponerat av Agnes Branting, grundare av Licium. En vit mässhake från 1955 och en blå mässhake från 1958 är även de tillverkade vid Licium i sidendamast. Mönstret heter

Apostlarna och är komponerat av Sofia Widén. Sidendamasten i sig är värd att lyftas fram. Den tillverkas vid det italienska sidenväveriet Bevilacqua i Venedig.

Bland kyrkans äldre textilier märks två mässhakar i svart med silvergaloner. De är från 1772 respektive 1857. Kyrkans äldsta kollektåv är från 1600-talet. Eventuellt är det den åv som Johan Gripenwaldt skänkte till Veta kyrka år 1690. Enligt en inventarieförteckning har den en liten silverklocka och är virkad av guld och silke. I Veta finns två kyrkstötar bevarade. De är monterade tillsammans med en kanonrörsborste och en ryttafana.

I kyrkan hänger ett antal huvudbanér eller begravningsvapen. Huvudbanéren hör till släkterna Gripenwaldt och Wennerstedt. Det äldsta är från 1693 och det yngsta från 1762. På ryttafanan i Veta står det målat "WIFOLKA COMPAGNIE ÖSTGIOTA REGIMENTE TILL HÄST". I norra korsarmen finns även ett epitafium (minnes tavla) i sten från 1793 över kapten Wennerstedt.

Kyrkogården

Den höga klockstapelns uppfördes av byggmästare Nils Uhrberg

Blå mässhake från 1958

från Eksjö 1728, då den ersatte en äldre stapel. Timmer och bräder till stapeln hade man köpt året innan från bland annat Nybble i Sya och Trehörna i (Västra) Harg. Ursprungligen var klockstapeln rödfärgad. Storklockan göts om av Magnus Hultman i Norrköping 1741. Lilla klockan är gjuten 1668.

Den västra ingången till kyrkogården bekostades av Gabriel Wennerstedt i slutet av 1700-talet.

Det ska ha funnits ytterligare två kyrkoportar, det vill säga ingångar till kyrkogården, som revs 1888 och ersattes med järngrindar.

På kyrkogårdens sydöstra del ligger ett gravkapell som uppfördes 1939, ritat av Norrköpings stadsarkitekt Kurt von Schmalensee med byggmästare Georg Karlsson i Veta som entreprenör. Gravkapellet bekostades av medel ur Anderssonska kyrkobyggnadskassan som instiftats 1828.

Källor

Broocman, Carl Fredrik. *Beskrifning Öfwer the i Öster-Götland Befintelige ...* Norrköping 1760.

Hovstadius, Barbro. *Brudkronor i Linköpings stift*. Nordiska museets Handlingar 87. Stockholm 1976.

Linköpings Stifts Herdaminne. Del 4. Westerlund, Johan Alfred, Setterdahl, Johan Axel och Meurling, Erik. Linköping 1933.

Nisbeth, Åke. *Sengotiska valv i Östergötland*. Antikvariskt arkiv nr 8. Kungl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien. Stockholm 1957.

Ridderstedt, Margareta. *Veneziansk sidendamast av svenska 1900-talskonstnärer*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 2008.

Roosval, Johnny. *Notkes Sankt Görän i fri kopia 1588*. Fornvännen 1947. Version på http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1947_142 (Ingår i: samma.raa.se)

Ullén, Marian och Ljungstedt, Sune. *Östergötlands medeltida dopfuntar*. Studier till Sveriges Kyrkor. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 2003.

Unnerbäck, Eyvind. *Den ursprungliga stenkyrkan i Veta och dess datering*. Ingår i Från romanik till nygotik. Red Marian Ullén. Sveriges kyrkor/Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1992.

Unnerbäck, Eyvind. *Veta kyrka. En byggnads-historisk undersökning*. Odaterat manuskript.

Östergötlands museum. *Kulturhistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift 2005*. Veta kyrka.

Östergötlands museum. Linköpings stifts skadeinventering. Veta kyrka.

Östergötlands museum. *Veta kyrka. Interiör med fasta och lösa inventarier*. Konserveringsrapport 2013-11-29.

Östergötlands museum. *Veta kyrka*. Konserveringsrapport 10:2016.

Riksarkivet, Landsarkivet i Vadstena, Veta kyrkoarkiv

Veta kyrka